Nieuwe woorden bij een oud verhaal

Een eigentijdse kijk op christelijke religie

Albert Althuis

*N*arratio

ISBN 978 90 5263 896 6
NUR: 707

Ontwerp omslag en illustraties © Brigida Almeida

© 2014 theologische uitgeverij Narratio, Postbus 1006, 4200 CA Gorinchem
tel. 0183 62 81 88 e-mail: info@narratio.nl

Actuele informatie is te vinden op www.narratio.nl.
Onze uitgaven zijn ook te koop via de boekhandel en www.kerkboek.nl
(ook in België).

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm, digitale bestandskopie, luisterboek, Digiboek, Internet-PDF of op welke andere wijze dan ook, behoudens voor eigen gebruik, zonder de voorafgaande toestemming van de uitgever c.q. de auteur. Citaten tot maximaal vier regels zijn toegestaan, grotere citaten vallen onder het overnamerecht waarvoor toestemming is vereist, tenzij gedaan in het kader van een recensie.

Inhoudsopgave

Voorwoord 5
Met dank aan 7

Hoofdstuk 1. Proloog 9
Hoofdstuk 2. Korte inhoud van de vier delen 25

Deel I Wie is de mens? 31

Hoofdstuk 3. Antropologische notities 33
Hoofdstuk 4. Godsdienstpsychologie en godsdienstpedagogiek over een levensvisie die zich ontwikkelt 47
Hoofdstuk 5. Wat ongunstig en wat gunstig is voor een evenwichtige levensvisie 61

Deel II Maatschappelijke en culturele ontwikkelingen sinds WO II 100

Hoofdstuk 6. Hoe de maatschappij veranderde 103
Hoofdstuk 7. Ontwikkelingen op het gebied van godsdienst en kerk 129
Hoofdstuk 8. Ontwikkelingen in de filosofie 151
Hoofdstuk 9. Ontwikkelingen in de kunst 215

Deel III De Bijbel, het verhaal van mens en God 271

Hoofdstuk 10. Theologen die vorm gaven aan de ontwikkelingen van de bijbelse theologie in het bijzonder na WO II 273
Hoofdstuk 11. Een eigentijdse kijk op christelijke religie 349

Deel IV Nieuwe woorden bij een oud verhaal 403

Hoofdstuk 12. Woorden met inhoud 405
Hoofdstuk 13. Waardevolle woorden in de praktijk 433
Hoofdstuk 14. Epiloog 470

Beknopt register van personen en zaken 480
Personalia 496
Uitgebreide inhoudsopgave 498

‘Het licht brengt goedheid voort en gerechtigheid en waarheid’

Efeze 5:9

‘Wij hebben Gods liefde, die in ons is leren kennen en vertrouwen daarop.
God is liefde. Wie in de liefde blijft, blijft in God en God blijft in hem’

1 Johannes 4:16

Van harte draag ik dit boek op aan onze kinderen en kleinkinderen: Bart en Brigida, Jelte en Anouk, Pieter en Margriet, Alou, Sterre, Hilde, Reitse, Jan en Sofie.

Voorwoord

In een gesprek over onze cultuur met enkele begin veertigers, zei één van hen dat ondanks dat hun kinderen op een christelijke school voor voortgezet onderwijs zitten, hij het gevoel had dat ze weinig of geen besef hadden van de christelijke invloeden in de cultuur. Een ander zei dat hij zich afvroeg hoe zijn kinderen in de toekomst de vraag naar de zin van hun leven zouden kunnen beantwoorden. Beiden waren het er over eens dat hun kinderen op het gebied van levensbeschouwing te weinig bagage mee krijgen. Ze zeiden er eerlijk bij dat het ook gold voor hun eigen manier van opvoeden, ze leerden hun kinderen wel de normen maar slaagden er niet goed in de onderliggende waarden ter sprake te brengen.

De dubbele verlegenheid van deze twee mensen was een belangrijke impuls voor me om dit essay te schrijven. Ik herkende hierin de vragen uit mijn persoonlijke ontwikkeling en uit mijn werk als theoloog/pedagoog[1]. Mijn nadenken over die vragen en vervolgens de reacties van de studenten op wat ik met hen besprak, vormen de basis voor dit boek. Over de afzonderlijke thema’s die ik ter sprake breng is wel het een en ander geschreven maar er is geen boek waar een samenhang tussen de diverse terreinen beschreven wordt. Ik wilde dit wel doen omdat mijn redenering in overtuigingskracht wint wanneer vanuit meerdere hoeken gezegd wordt dat de veertigers van hiervoor gelijk hebben met hun vragen. Dat ze dus gelijk hebben met de constatering dat zij evenals veel hedendaagse mensen, leven in een levensbeschouwelijke leegte.[2] Veel mensen hoop ik een plezier te doen met deze eigentijdse kijk op christelijke religie.
In het onderwijs heb ik geleerd dat de leerling en zijn/haar[3] vragen uitgangspunt is. De over te dragen kennis en vaardigheden horen aan hem aangepast te zijn. Daarom begin ik bij de mens en zijn levensbeschouwing. Zo kwam ik bij de verlangens van de mens, bij de ontwikkeling van de persoonlijkheid en van daaruit bij wat de specifieke bijdrage van religie zou kunnen zijn. Hierbij werd het me duidelijk dat als het over levens- en zinsvragen gaat, ook filosofie en kunst ieder op een eigen manier bijdragen aan de vorming van de persoonlijkheid.
Om de hedendaagse mens goed te kunnen begrijpen kon ik niet om zijn context heen. Dat wil zeggen dat ik me grondig moest verdiepen in de ontwikkelingen op sociaal-cultureel gebied van de afgelopen zestig jaar. Zo raakte ik onder de indruk van de grote verschillen in denk- en leefklimaat tussen onze tijd en die van voor- en rond WO II.
Bestudering van deze ontwikkelingen op christelijk religieus gebied lieten me zien dat veel theologen hierover nadachten. Het leek me de moeite waard om met behulp van hun ideeën te komen tot een eigen verwoording van het waardevolle van christelijke religie en op basis daarvan aanzetten naar de praktijk te geven.

Destijds vroeg ik aan studenten van de pabo waarmee ik hen van dienst kon zijn. Ze reageerden met de vraag of er een boek was met de bijbelverhalen en hun tweede vraag was of ik aanwijzingen kon geven voor het uitleggen van de verhalen. Zij moesten dat op hun beurt doen in hun stages op de basisschool. Op zoek naar een antwoord op de tweede vraag bleek dat het mogelijk is de inhoud van de Bijbel samen te vatten in enkele grondwoorden en die vervolgens te 'vertalen' in eigentijdse woorden.[4] Dat wat de studenten hierover naderhand verwoordden onder andere in hun stageverslagen, overtuigde me van de waarde en zinvolheid. Ze zeiden dat het de 'ontmoeting' bevorderde en daarmee had ik de basis voor deel IV. Het bracht me ook tot de titel 'Nieuwe woorden bij een oud verhaal'

Met dit boek heb ik mensen op het oog die na willen denken over hun levensbeschouwing en daarbij de christelijke religie niet uitsluiten. Ik denk hierbij aan individuele lezers en aan studiegroepen. Onder hen zijn veel mensen die (nog) niet afscheid willen nemen van de kerk omdat ze de kerkelijke gemeenschap niet willen missen hoewel de inhoud voor hen betekenisloos is geworden. Mogelijk vinden ze hier een begin van een nieuwe religieuze taal.
Tal van mensen vinden het boeiend te lezen over het hoe en waarom van de ontwikkelingen in kerk en theologie. Voor diegenen onder hen die niet in de kerkelijke leefsfeer zijn opgegroeid, maar er wel meer van willen weten, geeft dit boek de mogelijkheid daarmee kennis te maken en dit te vergelijken met de ontwikkelingen in de cultuur.
Zij die geen christelijke achtergrond hebben maar wel met mensen in aanraking komen die zijn opgegroeid met de christelijke religie, bijvoorbeeld in de gezondheidszorg, vinden in dit boek veel informatie die hen kan helpen de ander beter te begrijpen en te begeleiden.
Ook theologen kunnen veel hebben aan de beschreven ontwikkelingen op de diverse terreinen. Het door mij ontwikkelde denkmodel waarmee het waardevolle uit de Bijbel in praktijk gebracht kan worden, zal hen uitdagen. Ze zullen mijn argumenten wegen, wellicht aanvullen en hopelijk ook verder invullen.
Voor de veertigers waarmee ik begon hoop ik dat ze in dit essay veel van hun gading vinden dat kan dienen als onderbouwing van hun waarden.

Workum, zomer 2014

Met dank aan:
Mijn denk- en schrijfproces begon toen ik in 2001 met pensioen ging. Vanaf dat moment waren er mensen die met mij meelazen. Met heel veel plezier denk ik terug aan die samenwerking. Zij lazen wat ik schreef en gaven schriftelijk en mondeling hun commentaar. Zonder hun medewerking zou dit een heel ander boek zijn geworden.
Henk Blenkers, Jan Buyserd en Doeke Post lazen vanaf het begin met mij mee. Ze bleven zich betrokken voelen en lazen en becommentarieerden ook de tweede versie. Jan Doelman, Peter Hofland en Henk de Lange hebben alleen de tweede versie onder ogen gehad, ik ben hen zeer erkentelijk voor de snelheid waarmee ze die hebben gelezen en van hun op- en aanmerkingen hebben voorzien.

De gesprekken met Henk Blenkers waren altijd godsdienstpedagogisch van aard, hij hield mij dichtbij de praktijk. Jan Buyserd zette me met kritische opmerkingen aan het denken en aan het werk. Zijn waarderende opmerkingen maakten dat op vitale punten mijn onzekerheid verminderde. Doeke Post dank ik voor zijn manier van vragen stellen. Hij dwong me steeds weer mijn bedoeling helderder te verwoorden. Jan Doelman liet me nog weer eens nadenken over jonge mensen en hun (religieuze) persoonlijkheidsontwikkeling. Peter Hofland behoedde mij voor een teveel aan inhoudelijke herhalingen en keek aandachtig naar mijn taalgebruik. Henk de Lange bevestigde mij in mijn ideeën over de noodzaak van een nieuwe taal. Voor hem is de oude cultuur van voor WO II niet alleen voorbij, ze heeft ook gefaald.

Mijn schoondochters Anouk Diepenbroek en Brigida Almeida bedank ik voor hun specifieke inzet. Anouk las met een kritische blik het gedeelte over de ontwikkelingen in de muziek en Brigida maakte in haar beeldtaal een boekomslag bij de titel en de ondertitel. Met haar illustraties bij de hoofdstukken improviseert ze op het thema 'eigentijdse kijk'.

Met bewondering en dankbaarheid zal ik me blijven herinneren dat mijn vrouw Piets Althuis al die jaren geduldig naar mijn uiteenzettingen luisterde en er op haar manier op reageerde. Ondertussen nam ze zoveel in zich op dat ze het bronzen beeld 'thuis' kon maken waarin ze precies de essentie van dit boek weergeeft.

Hoofdstuk 1

Proloog

> Al is de mens slechts een riet, hij is een denkend riet. Heel onze waardigheid bestaat in het denken. Ruimtelijk omvat en verzwelgt het heelal mij als een stip, maar door het denken bevat ik het heelal. Laten we ons dus toeleggen op het goede denken
>
> Pascal

In deze proloog komt (iets van) de voorgeschiedenis ter sprake en worden de belangrijkste thema's ingeleid en omschreven. Omdat ik in feite in gesprek wil zijn met mijn lezers, is het goed dat ik laat weten welke theologische keuzes ik maak. Vandaar dat ik begin met enkele woorden over mijn godsbeeld en over mijn manier van omgaan met- en begrijpen van de Bijbel. Het algehele doel van dit boek wordt verwoord in de paragraaf 'Nieuwe woorden bij een oud verhaal'. Daarbij realiseer ik me dat wanneer je nieuwe woorden voorstelt je er wel van overtuigd moet zijn dat religie (in de brede zin van het woord) de moeite waard is. In het vervolg zal duidelijk worden dat naar mijn overtuiging waarden uit de christelijke religie kunnen bijdragen aan een positieve ontwikkeling van de persoonlijkheid
Dit boek is een essay, met behulp van gedachten van deskundigen vorm ik me een visie. Het zijn de bouwstenen waarmee ik met name in hoofdstukken 11, 12, 13 mijn eigen 'huis' bouw.

Denken over God[5]

> God is als een spiegel die nooit verandert, en toch ziet iedereen die er in kijkt, een ander gezicht.
>
> Pesikta d'Rav Kahana

Ergens in de jaren vijftig van de vorige eeuw hoorde ik in de kerk de dominee iets zeggen over de aanwezigheid van God. Op dat moment riep dat bij mij de vraag op 'hoe zou God er zijn?' Het was de vraag die – naar later bleek – door veel mensen steeds vaker en nadrukkelijker werd gesteld. De gruwelen van de tweede wereldoorlog veroorzaakten grote twijfel aan een liefdevolle God. Hoe had Hij kunnen toelaten dat zoveel onschuldigen op zo'n verschrikkelijke manier de dood werden ingejaagd. Was Hij almachtig? Waarom liet Hij dit dan gebeuren? Hoe kon Hij al dit lijden en dit verdriet aanzien?
De vraag 'hoe zou God er zijn?' houdt me nog bezig, maar ik stel hem anders. Het is nu: 'Waar en hoe ervaar ik de aanwezigheid van het goddelijke?'

Tussen deze beide vragen ligt een wereld van verschil. Destijds stelde ik me God voor als iemand die van boven af het leven op de wereld bestuurt en controleert of we het goede of het kwade doen. Bij de tweede vraag hoort een totaal ander beeld van God. In deel III van dit boek kom ik tot de uitspraak dat zodra het woord God wordt gebruikt, we een goddelijke, eeuwige en heilige kracht bedoelen. Een kracht die in- en om mensen aanwezig is in de vorm van liefde.

Met die gedachte dat we God niet als een persoon moeten zien, maar dat het beter is van een goddelijke kracht van liefde te spreken, roep ik de vraag op of het mogelijk is daarmee een relatie te hebben. Mijn antwoord daarop is dat dit heel goed kan omdat die goddelijke kracht (heilige Geest) werkt als het verlangen naar harmonie, (sjalom). Een verlangen dat vraagt om een persoonlijk antwoord. Dat antwoord begint met opmerkzaam te worden voor situaties in eigen- en andermans leven waar geen sprake is van harmonie. Daarop volgt de vraag of en hoe men iets zou kunnen veranderen. Met andere woorden zo is er een gesprek gaande met de innerlijke goddelijke geest rond de eigen gedachten en gevoelens over het ware, goede en schone en hoe die creatief in te zetten tegenover de kwade krachten[6].

Denken over de Bijbel

> God is zo rijk aan waarheid dat hij niet door één bepaalde godsdienst geheel vertolkt kan worden.
>
> Schillebeeckx

Ook het denken over de Bijbel veranderde. Van een boek met goddelijke waarheden en voorschriften die onverkort letterlijk aangenomen moesten worden, werd de Bijbel voor mij een verzameling van 66 boeken waarin allerlei mensen hun ervaringen met- en hun gedachten over de Eeuwige hebben verwoord. De schrijvers zoeken onder woorden te brengen wat zij ervaren hebben als een bijzondere (transcendente) waarheid. Daarvoor gebruiken ze diverse vormen van literatuur en allerlei stijlmiddelen. Het bijzondere van Jezus' leven bijvoorbeeld wordt daarom door vier verschillende schrijvers onder woorden gebracht. En de uitleg van dit leven, door Paulus en de andere schrijvers van het Nieuwe Testament, voegt er daarna nog zoveel aan toe dat goed te begrijpen is dat de indruk ontstond dat Jezus God zelf is. Langzamerhand heb ik me van die gedachte los gemaakt. Dat doet niets af aan mijn bewondering en hoogachting voor Jezus als persoon en voor dat wat hij in z'n leven heeft laten zien. In zijn leven was de kracht van de goddelijke liefde op meer dan gewone manier zichtbaar. Die kracht is niet met Jezus gestorven, integendeel het blijkt nu nog dat die zo krachtig is dat hedendaagse mensen er door in beweging worden gezet. Deze goddelijke geest zoals die in Jezus' leven aanwezig was, blijft inspirerend. Omdat de bijbelschrijvers daarvan diep onder de indruk waren, wilden ze dat graag doorgeven. Daarvoor gebruikten ze verhalen waaruit het

goddelijke naar voren komt. In het bijzonder zijn dat de verhalen over Jezus' geboorte, zijn leven en sterven. De verhalen over Pasen, Hemelvaart, Pinksteren en daarna vertellen dat de goddelijke geest aanwezig en actief is in het bijzonder in de veelvormigheid waarin we het ware, goede en schone ervaren.

Het thema van de Bijbel

> Levenskunst heeft niet ten doel te weten te komen wat een goed leven is, maar wat het inhoudt een goed mens te worden.
>
> Aristoteles

De Bijbel is een boek dat één hoofdthema heeft met zes en zestig variaties[7]. Dat ene thema is samengevat in het woord sjalom (vrede in de zin van welzijn voor mens, dier en plant). Dit is de conclusie van de schrijvers van het Oude Testament nadat ze hebben gekeken naar de manier waarop de geschiedenis van hun volk is verlopen en dat hebben betrokken op de aanwijzingen voor het leven[8] zoals hun eerste leider Mozes die aan hen doorgaf. Ook de schrijvers van het Nieuwe Testament komen tot dezelfde conclusie. Zij leiden dat af uit de centrale boodschap van Jezus: *Heb God lief en de naaste als jezelf.*[9] Jezus wilde met deze woorden uit het Oude Testament laten zien dat zo'n manier van leven en denken de enige mogelijkheid is om het kwade in en buiten jezelf tegen te gaan.

De profeet Jesaja verwoordt prachtig wat met sjalom wordt bedoeld als hij zegt dat ieder mens het recht heeft om goed te kunnen wonen, want dat was de bedoeling van God met de aarde[10]. Ik denk dat de woorden 'wonen' en 'thuis zijn' de inhoud en het gevoel van sjalom goed weergeven[11]. De benadering van christelijke religie vanuit dit ene woord is niet geheel nieuw maar verdient wel eigentijdse aandacht omdat zo gezegd wordt dat de Bijbel bedoelt dat mens, dier en plant tot hun recht komen.

Met de joodse denker Heschel[12] voeg ik hier nu aan toe: 'De Bijbel is geen boek over God. Het is een boek over de mens. Wat is de mens, vanuit het perspectief van de Bijbel? Een wezen zwanger, nee, in barensweeën, van Gods dromen en plannen, van Gods droom van een verloste wereld, een verzoening van hemel en aarde, een mensheid die waarlijk zijn beeld is en zijn wijsheid, gerechtigheid en erbarmen weerspiegelt.'[13]
Dat het in dit citaat om sjalom gaat zal niemand ontgaan. Verder valt op dat het doel van de mens is dat hij[14] 'de wijsheid, de gerechtigheid en het erbarmen van God' weerspiegelt.
Met die woorden bevestigen we de gedachte van Plato dat mensen verlangen naar het ware, goede en schone (Plato voegt daar aan toe dat schoonheid zichtbaar geworden liefde is). Bovendien beantwoorden we naar mijn idee de drie vragen die volgens Immanuel Kant ieder mens zich stelt: 'Wat kan ik weten, wat moet ik doen, wat mag ik hopen?'[15] Inderdaad de mens kan

zich leren realiseren dat hij waarheid[16] in zich bergt, dat hij bovendien een sterk gevoel van gerechtigheid heeft en een krachtige liefde (erbarmen).[17]

Dit boek is een toelichting en onderbouwing bij de conclusie van het voorgaande:
De Bijbel bedoelt sjalom. Om dat te bereiken wordt de mens ingeschakeld: Een mens verlangt naar het ware, goede en schone. Men beantwoordt die vraag als men er op is gericht de waarheid, gerechtigheid en liefde in zichzelf, bij anderen, in de natuur/cultuur en het transcendente te herkennen en te versterken.

Motivatie voor de titel en ondertitel

> God sterft niet uit als wij ophouden in God te geloven, maar wij houden op te leven als we niet meer verlicht worden door die dagelijkse, wonderlijke ervaring van de levensbron, die alle begrip te boven gaat.
>
> Dag Hammarskjöld

Mijn denkproces werd sterk gestimuleerd door de ervaringen in mijn werk. Daarin ontmoette ik jonge en oudere mensen. Ook al werkte ik altijd op christelijke instituten toch was voor velen geloof en kerk nagenoeg betekenisloos geworden en was dat niet het geval dan waren er wel kritische vragen. Dat maakte dat ik me moest verdiepen in de mensen en hun vragen en na moest denken over reacties die recht deden aan hedendaagse mensen. Zo kwam ik op diverse terreinen van de theologie: De recente kerkgeschiedenis, de godsdienstwetenschap, de bijbelse en praktische theologie; daarnaast ook op het gebied van de antropologie, psychologie, sociologie en pedagogiek.
Daar betrok ik ook de filosofie en de kunst bij omdat het me gaandeweg duidelijker werd dat deze disciplines zich bezig houden met vergelijkbare thema's omdat ze beide betrekking hebben op de zin van het leven. De filosofie doet dat met woorden en in de kunst maakt men het zichtbaar of hoorbaar.

Mijn keus voor deze brede aanpak is om te laten zien dat datgene wat in de theologie (en kerk) plaats vond, eveneens gebeurde op andere terreinen. In de totale cultuur vonden na WO II ingrijpende processen plaats, te beginnen bij het mondiger worden van de mens. Dat roept vragen op die ik voor wat de religie betreft samenvat in de vraag:

Na WO II is er in kerk en theologie veel veranderd, welke begrippen en vormen uit de christelijke religie zijn het waard om vast te houden en hoe kunnen die zodanig verwoord worden dat hedendaagse mensen daarmee gediend zijn?
Deze vraag bracht me tot de titel: 'Nieuwe woorden bij een oud verhaal, een eigentijdse kijk op christelijke religie.'
Voorafgaand aan de uitwerking eerst nog wat achtergrondinformatie bij een

paar begrippen: Religie; verwoording en verbeelding; hedendaagse mensen en filosofie en kunst; woorden worden waardevol voor iemand in een ontmoeting.

Hoe over religie gedacht kan worden[18]

> Religie heeft vooral te maken met het overwinnen van egoïsme, het beogen van innerlijke transformatie, het tonen van compassie en het leiden van een leven volgens de gulden regel: 'Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet.'
>
> Karen Amstrong

De cultureel antropoloog Van Baal stelt dat er altijd in de geschiedenis en overal op de wereld religie is geweest omdat dit bij de mens hoort: 'De universaliteit van de religie vloeit voort uit de menselijke conditie als zijn-in-relatie: enerzijds streeft een mens als subject naar zelfverwerkelijking, anderzijds bevindt hij zich niet alleen tegenover een wereld maar is hij ook altijd en overal met anderen deel van een omvattender eenheid.'[19]
Religie is een paraplu- of containerbegrip, woorden die er bij horen zijn levensbeschouwing, godsdienst, geloof.[20] Het woord religie is afgeleid van de latijnse werkwoorden religere - beschouwen -, relegere - verzamelen, ordenen - en religare - verbinden -. Zo kunnen we zeggen dat religie begint met *beschouwen*, daarna komt het *ordenen* en als laatste het *verbinden.* Het woord 'verbinden' wil zeggen dat de levens- en zinsvragen verbonden zijn met een mens en de vier relaties (een mens leeft met zichzelf, de ander, de natuur en cultuur en met het transcendente).
In het dagelijkse spraakgebruik is religie doorgaans synoniem met godsdienst. Ik sluit me bij dat gebruik aan en ik voeg er – misschien ten overvloede - aan toe dat de vermogens van een mens, verstand, gevoel en wil, er bij betrokken zijn. Met enkele voorbeelden van deskundigen die over het begrip religie nadachten, onderstreep ik deze gedachte. Ik doe dat hier om zo in het vervolg de veelvormigheid van religie te kunnen gebruiken.

De godsdienstpsycholoog Van der Lans benoemt religieuze ervaring als 'een gewaarwording van de aanwezigheid van een boven het alledaagse uitstijgende heilige werkelijkheid'. Hij voegt er aan toe dat deze ervaringen optreden in momenten van crises en van behoefte van mensen aan iets dat het leven een nieuwe dimensie geeft.[21]
Als Rudolf Otto spreekt over het heilige noemt hij dit 'het numineuze'. Dit begrip is afgeleid van het woord numen, wat in het Latijn betekent 'de door een knik gegeven wenk of wilsuiting' (bijvoorbeeld van een Romeinse keizer). In het woord numineus zit dus het oncontroleerbare, souvereine karakter van het heilige. Het woord zegt ook dat het zich onttrekt aan de ratio en zedelijke beoordeling. Vervolgens karakteriseert Otto het heilige als een 'mysterium tremendum ac fascinans', een mysterie waar men bang van wordt maar dat tegelijk ook fascineert.[22]

Geestelijk verzorger Molenaar brengt onder woorden wat dit voor haar wil zeggen: 'Ik beschouw mezelf als humanistisch, maar ook als religieus. Het leven vind ik een wonderlijk mysterie. Uiteindelijk hebben we het niet zelf in de hand. Mijn religieuze besef is te omschrijven als ontzag voor dat mysterie. Het doet een appèl op mij om zorg te dragen voor het leven dat zich in ieder persoon voordoet. Die houding, waarin het streven naar menselijke waardigheid centraal staat, maakt het in mijn ogen humanistisch. Hoe je je daartoe laat inspireren, vanuit welke bron je geraakt wordt of welke taal je aanspreekt, maakt mij minder uit. Veel godsdiensten en levensovertuigingen zijn gericht op universele waarden die ik humanistisch zou noemen. Bijvoorbeeld barmhartigheid of compassie.'[23]

De dichter Jan Oegema had misschien ook de woorden van Otto in gedachten toen hij zei: 'Ik vind het beperkend en misleidend, zelfs gevaarlijk, religie te begrijpen als een synoniem voor naastenliefde, solidariteit, ontferming. Omdat daarmee een deel van de menselijke ervaring onderbelicht raakt of tot iets tweederangs wordt veroordeeld. Want ik denk dat er ook religieuze gevoelens bestaan van nietigheid, onvermogen, lelijkheid, verscheurdheid. Die heb ik tenminste bij mezelf leren onderkennen. Snappen dat je verschrikkelijk nietig bent, een bizarre toevalligheid tegenover het grote dat je omgeeft - voor mij is dat een religieus besef. Het maakt mij klein, op het devote af. Het heeft eerbied in zich, maar ook een immense verbijstering, een gevoel van overweldigd worden. Dat is helemaal geen harmonieuze ervaring. En tegenover dat grote, dat ook verschrikkelijk kan zijn, sta je alleen.'[24]

Daarmee zijn we niet ver verwijderd van het element angst met betrekking tot religie. Dit is sterk aanwezig in het boek van de pastoraal psycholoog Verheule. Hij schreef dit werk over zijn jarenlange ervaring als pastor in een psychiatrisch centrum. Voor hem staat centraal de verbinding tussen religie met de bestaansangst. 'Het besef dat er iets mis is met het bestaan ligt ten grondslag aan religie. Daarom behoren religie en angst wezenlijk bij elkaar. Overal waar in riten, mythen en symbolen dit besef gestalte krijgt is er sprake van een angstaanjagende werkelijkheid. Het gaat dan om de overwinning van dit verkeerd zijn of om verzoening ermee.'[25]

Tillich, een joods denker, zegt niet alleen dat religie bij ieder mens hoort, hij zegt zelfs dat de mens in religie iets vindt wat nergens anders is te vinden: 'Religie is een laatste zingevende ordening', dus dat waar een mens uiteindelijk van binnen uit en volledig op betrokken is, wat hij ervaart als 'ultimate concern'.
Over de inhoud van die betrokkenheid schrijft de godsdienstsocioloog Dekker: 'De mens in zijn religie voelt zich betrokken op een transcendente werkelijkheid en daarom zoekt hij antwoord op een vraag naar het hoe en wat van die werkelijkheid, op de vraag naar de orde of wet die geldt, naar het onheil dat heerst en naar het heil dat moet worden nagestreefd.'[26]

De godsdienstfilosoof Stoker sluit zich bijna letterlijk hier bij aan als hij religieuze ervaring omschrijft als 'betrokkenheid van heel de mens op religieuze transcendentie'. Hierbij beschouwt hij de termen transcendentie en God als uitwisselbaar.[27]

Fowler[28], een hedendaags godsdienstpedagoog, maakt terecht een onderscheid tussen religion, belief en faith. Religion is dat wat te bekijken en te bestuderen is, zoals geschriften wetten, verhalen, visioenen. Maar ook om symbolen, tradities, muziek, dans, belijdenissen, theologieën, liturgieën en de vormgeving in architectuur. Belief gaat over alle vormen van godsdienstig gedrag, dus ook over stellingen en beweringen, over relativeren en in twijfel trekken. Het is de kennis die meetbaar is. Faith tenslotte, gaat over 'begrijpen met het hart', dus wie heb je je hart gegeven, wie heb je trouw beloofd, aan wie vertrouw je je toe en aan welke visies en visioenen. Wat Fowler betreft gaat het hem met name om dat laatste, zeker als het gaat over de betekenis die religie heeft voor de persoonlijkheidsvorming.

Verheule zegt dat er twee types van religie zijn, hij is het eens met Fromm die spreekt over een humanistisch en een autoritair type religie. In de joods-christelijke traditie vinden we ze beide.[29] Het humanistische type leert dat de mens niet zo maar aan de willekeur van het lot is overgeleverd. Er zijn goddelijke, bovenaardse, onzichtbare krachten. De troost is dat er een God is, die mensen beschermt en ook na de dood behoudt. Verder heeft men weet van vergeving van schuld. Deze religie inspireert tot ethisch handelen. Ze bevordert de zelfontplooiing van de mens en verhoogt zijn zelfvertrouwen. De mens weet zich opgenomen in een zinvol geheel. Men kan deze manier van beleven van de religie aantreffen in alle stromingen, ook die van de kerk, maar vooral in groepen met vrije en weinig dogmatische opvattingen. Het autoritaire type religie daarentegen is gericht op het handhaven van de goddelijke orde. Van oudsher heeft religie deze functie voor de mens gehad. De goddelijke voorschriften en religieuze gebruiken ordenen de maatschappij. Ook dit type is niet gebonden aan een bepaalde religieuze overtuiging, al komt het vooral daar voor waar rechtzinnigheid en conservatisme de toon aangeven. Veel religieuze angst ontstaat door deze autoritaire religie, want zij eist persoonlijke toewijding en overgave.

Van Baal laat in de eerste zinnen van deze paragraaf weten dat een mens een religieus wezen is 'die streeft naar zelfverwerkelijking en zich er ook van bewust is dat hij met anderen deel van een omvattender geheel is'. Met als gevolg dat hij zoekt naar verbinding met de ander en met de wereld om zich heen, ook de onzichtbare. Dit zoeken naar verbinding met de relaties delen mensen met elkaar. Het is dit zoeken waarvan Plato zegt dat het hoort bij het verlangen naar het ware, goede en schone.
Helaas moeten we vaststellen dat ook het tegenovergestelde van het ware, goede en schone aanwezig is en dat geeft de mens een gevoel van onheil en het vermoeden van kwade machten die heersen over leven, dood en de natuur.

Natuurlijk kan dit mensen onzeker en bang maken. Fowler antwoordt daarop dat je met die onzekerheid kunt omgaan door te bedenken welke waarden voor jou waardevol en betrouwbaar zijn. Tegenover de onzekerheid vormen die de 'drijvende kracht' in je leven. Ze geven doel en richting aan je denken, willen en handelen.

De Bijbel kan een goede bijdrage leveren aan dit denkproces over de persoonlijke waarden en daarmee aan de groei van de persoonlijkheid. Onze vraag is dan ook hoe we met de aanwijzingen van de Bijbel dichter bij het welzijn van mens en wereld komen. Het blijkt dat de bijbelschrijvers zich goed bewust zijn van deze vraag. De Bijbel begint daarom met het paradijsverhaal. Die situatie waarin het ware, goede en schone volop aanwezig is wordt verstoord door het kwade. Het blijkt dat dit naast het goede, eveneens in ieder mens aanwezig is. Zo wordt de toon gezet. Daarbij wisten de bijbelschrijvers ook heel goed dat zowel het goede als het kwade sterke machten zijn. Om met Otto te spreken: ze boezemen angst in en ze fascineren. Voor de goede machten koos men de (verzamel)naam God en de kwade machten werden benoemd met de woorden duivel, satan, diabolos.

In het vervolg ga ik uit van de volgende gedachte:
Religie kan een belangrijk hulpmiddel zijn bij persoonlijke ontwikkeling wanneer het de harmonie bevordert in de relatie van de mens met zichzelf, de ander(en), de natuur en cultuur en met het transcendente. Dat is omdat ze dan bijdraagt aan het innerlijk evenwicht van een mens.

Religie en wetenschap; religiositeit en zingeving

> Zoals er mensen zijn die zingen – niet omdat zij dit willen, maar omdat er een stem in hen oprijst – zo zijn er ook mensen die geloven, niet uit angst en niet uit hoop op beloning, maar omdat zij krachtens hun wezen niet anders kunnen.
>
> Abel Herzberg

Op grond van onderzoek door onder andere de Amerikaanse psychiater Cloninger[30], komt Van Praag, emeritus hoogleraar psychiatrie, tot de slotsom dat spirituele- en religieuze ontvankelijkheid een biologische basis heeft. Maar hij gaat heel anders om met dit gegeven dan bijvoorbeeld Swaab[31]. De laatste zegt dat religiositeit door dit onderzoek is herkend als een product van ongewone hersenactiviteit. En daarom zijn begrippen als God en metafysische werkelijkheid verzinsels van de mens zelf.

Van Praag is het hiermee fundamenteel oneens.[32] Hij zegt: 'In de eerste plaats worden op deze manier wetenschap en religie tegenover elkaar gesteld. Dat is onjuist. Ze staan naast elkaar en vullen elkaar aan. De een vraagt naar het hoe van het bestaan, naar structuur en oorzaken. De ander vraagt naar het waartoe, naar de zin en betekenis ervan.'

En dan zegt hij wat zijn interpretatie is: 'De mens kent spirituele behoeften, die hij kan bevredigen door religieuze gevoelens en overwegingen op te wekken. Dat kan omdat ons brein over de hiertoe benodigde circuits van zenuwcellen beschikt. Die circuits zijn niet de oorsprong van religiositeit, hun taak is intermediair te zijn tussen bepaalde psychologische behoeften en hun gevoelsmatige bevrediging.' Met een voorbeeld verheldert hij zijn mening: 'Het waarnemen van een kunstwerk kan esthetische gevoelens oproepen. Aan die gevoelens ligt zonder twijfel activering van bepaalde neuronale circuits ten grondslag. Die activering is weliswaar essentieel voor hun ontstaan, maar zegt niets over de bron van die gevoelens, het kunstwerk, noch over de esthetische hoedanigheden van het individu dat dit kunstwerk waarneemt.'

Hierna vervolgt hij met zijn omschrijving van religie: 'De religieuze grondgedachte houdt het bestaan van God in, een bovennatuurlijke instantie die een fundamentele invloed uitoefent op het leven van het individu en op de samenleving waarin deze leeft. Bepalend voor religiositeit is de ontvankelijkheid - zowel emotioneel als cognitief - voor het begrip God en voor de transcendente werkelijkheid.'

Met instemming en met het oog op wat ik in het godsdienstpedagogisch gedeelte van dit boek verwoord, neem ik ook een paar van zijn gedachten over die betrekking hebben op religiositeit en de behoefte aan zingeving:

1. God is het ultieme zingevende concept. Hij is het zinnebeeld van absolute moraliteit en bovenmenselijke autoriteit. Te voldoen aan de verwachtingen van God is voor de religieus ontvankelijke mens zowel opdracht als bron van bevrediging.
2. Religiositeit kan tegemoet komen aan iemands 'afhankelijkheidsbehoefte'. Ik beschouw relaties gebaseerd op afhankelijkheid als uitingen van psychische volwassenheid, tenminste als er sprake is van wederzijdse afhankelijkheid. Onwil of onvermogen dergelijke relaties aan te gaan, maakt iemand eenzaam. Toenadering tot God kan dan een uitkomst zijn. Tot hem staat de mens per definitie in een afhankelijkheidsrelatie. Maar ook God is afhankelijk van de mens. Zonder de mens zou er niemand zijn om van hem te getuigen, 'de menselijke ziel is Gods lamp'.
3. Een functie van religiositeit is die van de verwondering. Verwondering dat er überhaupt leven bestaat, dat de aarde niet 'woest en ledig' is. Verwondering roept bewondering op. Sommigen projecteren die bewondering op God, het zinnebeeld van scheppingskracht.
4. Het 'nut' van religiositeit kan ook in theologische zin worden begrepen. In dat geval veronderstelt men het bestaan van een bovenmenselijke instantie, die zich aan de mens kenbaar wil maken, met hem wil communiceren. God op zoek naar de mens. De 'religieuze circuits' ontwikkelden zich om dat contact mogelijk te maken.

Een ander aspect van de waarde van religie wordt genoemd door Hanegraaff, godsdienstwetenschapper aan de UvA. Hij noemt religie een uitingsvorm van menselijke creativiteit. Hij bedoelt hiermee echter niet dat religieuze overtuigingen slechts menselijke verzinsels zijn. Hij wil zeggen dat mensen een grote inventiviteit laten zien in het ontwikkelen van zingevingssystemen en in het aanpassen er van aan veranderende omstandigheden. Hij geeft daarvan de volgende voorbeelden:
'Als evolutietheorieën in de negentiende eeuw twijfel zaaien aan het bijbelse scheppings-verhaal begint men evolutionistische vormen van religie te ontwikkelen, bijvoorbeeld de Theosofie van de Russische madame Blavatsky. Als de psychoanalyse God reduceert tot een projectie van de menselijke psyche, smokkelen de volgelingen van Carl Gustav Jung hem via de achterdeur van het collectief onbewuste weer naar binnen. Als natuurkundigen spreken over 'energie', dan maken New Agers daarvan de goddelijke scheppingskracht van het universum.' Hanegraaf voegt hier heel nuchter aan toe dat niet valt te verwachten dat gewone mensen zullen ophouden creatief vorm te geven aan een diepere zin in hun bestaan, alleen omdat zo'n zingevingsverband wetenschappelijk niet valt aan te tonen.[33]

Verwoording vraagt om verbeelding

> Godsdienst is de beleving van het mysterie en het komt tot uiting als het gevoel zich openstelt voor de indrukken van het eeuwige dat verschijnt door de sluier van het tijdelijke.
>
> Rudolf Otto

Over verbeelding schrijft de pastoraal psycholoog/pedagoog Van den Berk[34] dat dit één van de meest bewonderenswaardige eigenschappen van de mens is. 'Er is blijkbaar een kracht in ons die ons aanzet tot dromen, tot fantasieën, intuïtie, meditatie, contemplatie en creativiteit. In ons leven liggen steeds weer verbeeldende, intuïtieve krachten aan de basis van wetenschappen, kunsten en religies. Dit beeldend vermogen verlegt steeds weer de grenzen van wat als reëel gezien wordt, doet ons in ruimtes begeven waarvan we wel geen landkaart hebben maar die wel bepalend zijn voor onze attitude. Steeds weer doorbreekt de mens via zijn verbeelding de geconditioneerdheid van zijn bestaan, stoot hij op het geheim, op het mysterie van zijn leven.'[35]
De psycholoog Mariet van Zanten-van Hattum is het hiermee eens. Zij voegt hier aan toe dat bij het omgaan met de andere werkelijkheid ons vermogen tot verbeelding een belangrijk instrument is[36]. Voor mij is daarvan een mooi voorbeeld het woord Jhwh in de Bijbel, dat is een vorm van het hebreeuwse werkwoord 'haja', 'zijn'. Mozes is de eerste die dit woord hoort als naam voor God. Het woord betekent 'die er zal zijn'[37], een verwijzing naar een andere orde van tijd en ruimte. Woorden als eeuwig en alomtegenwoordig worden hierbij gebruikt, maar het vermogen van verbeelding is nodig om enigszins het idee te krijgen dat het hier gaat om de trouw van 'die andere

werkelijkheid' aan te geven. Hij blijft wie Hij is en doet wat hij zegt. Om zo dicht mogelijk bij deze gedachte te blijven zal ik vanaf nu in plaats van het woord God de woorden Jhwh, de Aanwezige of de Eeuwige gebruiken.
Zo is de Eeuwige aanwezig in het leven, via menselijke trouw, maar bijvoorbeeld ook via trouw die de natuur in het voorjaar laat zien in het uitkomen van de knoppen van de bomen. Het wordt moeilijker om in die trouw te geloven als we denken aan een dictatuur. Toch is de hoop op de mogelijkheid die te kunnen verdrijven een drijfveer die onverwoestbaar is. Verbeelding is het vermogen van een mens om daar in te geloven, om als het ware te zien wat er (nog) niet is. Rationeel valt er niets te bewijzen, toch vertrouwen mensen er op.

Verbeelding is een vermogen dat bij kunstenaars veelal sterk is ontwikkeld. Het is oog en oor hebben voor de waarde en de diepgang van symboliek, rituelen en metaforen. De eerder genoemde Van der Lans sluit hierbij aan en zegt dat religieuze taal altijd metaforische taal is. Metaforen vormen het taalspel waarmee de mens greep tracht te krijgen op iets wat nog niet of niet meer duidelijk is. Metaforen doen een beroep op verbeeldingskracht om het gewone vanuit een ander perspectief te zien, soms zelfs als 'boven het alledaagse uitstijgende heilige werkelijkheid'. Iemand anders zei: 'Religie heeft alles te maken met verbeelding, met betovering en vervoering. Ik ben er van overtuigd dat we niet kunnen leven in een wereld die compleet onttoverd is.'[38]

Hedendaagse mensen zijn mondige[39] mensen

> In ieder mens smeult een vonkje, het is de vonk der ziel. Dit kan aangeblazen worden tot een vuur dat mensen aanzet dingen te doen waartoe ze zichzelf tot dan niet in staat achtten.
>
> Titus Brandsma

De filosoof Descartes[40] bracht in de zeventiende eeuw het proces van mondig worden van de mens in een stroomversnelling. Met zijn uitspraak 'ik denk dus ik besta' wees hij er op dat een mens met het denken een vermogen heeft dat hem zelfstandig maakt. Locke, ook filosoof, bouwde dit verder uit naar een aantal basisbeginselen over de rechten van ieder mens (o.a. vrije meningsuiting). De Verlichting, een cultuurstroming die in de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond, kwam voort uit dit gedachtegoed. Het duidt op het licht dat de rede (ratio) kan geven in de duisternis die wordt veroorzaakt door vooroordeel, bijgeloof en (bijna) blind vertrouwen op de autoriteit. Immanuel Kant karakteriseert het begrip Verlichting met 'uittreden uit de onzelfstandigheid die de mens aan zichzelf te wijten heeft'. De Amerikaanse Vrijheidsstrijd (1776 Onafhankelijkheidsverklaring) en de Franse revolutie van 1789 waren gevolgen van deze manier van denken. De Franse revolutie leidde tot de eerste universele mensenrechtenverklaring: 'de Verklaring van de Rechten van de Mens en de Burger'.

Met de Verlichting is de mens mondig geworden, hij weet dat hij zelf kan denken, hij kan met wetenschappelijke kennis kritisch kijken naar wat hem tot dan toe als waarheid was overgebracht. Ook is hij zelf verantwoordelijk voor het eigen denken en handelen.
In de tweede wereldoorlog zocht de theoloog Bonhoeffer[41] in zijn brieven uit de gevangenis naar wegen tot vernieuwing van de kerk. Hij verzette zich tegen een geloofsbeleving waarin de mens de Eeuwige te hulp riep wanneer het moeilijk werd. Naar zijn mening hoorde dit niet bij een volwassen geworden wereld. Daarom sprak hij over mondige gelovigen. Zij zien dat de Eeuwige aanwezig is daar waar geleden wordt en onrecht heerst, Hij roept hen op dat lijden en onrecht te bestrijden.

Hedendaagse mensen nemen graag kennis van filosofie en kunst

> Kunstenaars kunnen in ons een gezond bewustzijn van Gods grootheid en nabijheid versterken.
>
> Sandra Bowden

Zowel in religie, filosofie en kunst staat interpretatie van het menselijk bestaan centraal, het gaat om levensoriëntatie en zingeving. Daarom is het nuttig en goed de eigen ervaringen en gedachten te spiegelen aan gedachten van filosofen en gedachten en gevoelens van kunstenaars. Altijd zijn er mensen geweest die filosofeerden over het leven en dat ook opschreven. We vinden daardoor in de filosofie een schat aan wijsheid. Hetzelfde geldt voor literatuur, beeldende kunsten, muziek en film. Kunstenaars wilden 'vertellen' over hun gedachten en ideeën door middel van wat ze maakten. Door ons te verdiepen in het werk van filosofen en kunstenaars maken we kennis met een grote rijkdom aan gedachten en gevoelens.
Bovendien wordt er zo een appèl gedaan op de verbeeldingskracht. Dit alles bevordert de groei van de persoonlijkheid en de verdieping van de levensvisie.

Kunst is veel meer bij de alledaagse werkelijkheid gaan horen, dat geldt voor de beeldende kunsten en voor muziek, veel mensen zijn geregelde museum/galerie/concertbezoekers. Muziek is er voor iedereen en er wordt door iedereen gebruik van gemaakt. In de popmuziek vinden we heel veel liedjes die het leven met zijn mooie en minder mooie kanten tot thema hebben. En er is een buitengewoon belangrijke vorm van kunst bij gekomen, dat is de filmkunst. Zoals een boek het leven van mensen beschrijft, doet een film dat ook. Beide helpen ze zo bij het herkennen van de eigen levenssituatie en de gevoelens daarbij.
Ook filosofie is veel dichter bij de mensen gekomen, ze is veel toegankelijker geworden evenals de psychologie. Zoals dat ook bij muziek het geval is hebben radio, tv, boeken en tijdschriften een belangrijke bijdrage geleverd aan die toegankelijkheid. Plus dat de intellectuele ontwikkeling sterk is toegenomen en daarmee de behoefte aan verder en dieper denken.

Gevolg is dat het menselijk bestaan in al zijn facetten, vragen en gevoelens door meer mensen beter herkend wordt dan dit vroeger het geval was. Mede daardoor is het leven van de hedendaagse mens totaal anders dan van de mens uit 1945. Wat binnen kerk en theologie nog wel eens wat moeilijkheden oplevert is dat men zich niet altijd goed realiseert dat de hedendaagse mens inderdaad totaal anders is. Met als gevolg dat men het niet goed aandurft om zich op een open manier te bezinnen op de inhoud en functie van christelijke religie. Mee daardoor is religie vervreemd van mensen.
'Maar' - schrijft de pastoraal theoloog Van Knippenberg – 'op dit moment lijkt er sprake te zijn van een voorzichtige heroriëntatie op de bronnen van Bijbel en christelijke traditie. Voor velen was dat een gepasseerd station. Zij verwachtten geen heil, laat staan enige geestelijke begeleiding vanuit, die hoek. Er lijkt nu een nieuwe vrijheid te ontstaan. Afkeer van religie is niet meer dominant. Er groeit een nieuwe religiositeit, niet formeel kerkelijk gebonden en op zoek naar spiritualiteit; een nieuwsgierigheid naar de wijze waarop in het christendom een betekenis wordt gezocht die dieper gaat dan wat je kan raken en beheersen. Spiritualiteit is hier een kernwoord. Spiritualiteit drukt zich uit in de manier waarop mensen vorm geven aan hun levensbeschouwing'.[42]

Bij dit zoeken naar spiritualiteit worden door mondige mensen ook filosofie en kunst voluit betrokken. Als gevolg daarvan ziet men meer en meer de overeenkomsten tussen filosofie, kunst en religie. Een niet onbelangrijke overeenkomst tussen religie en kunst ervaren mensen die voorstellingen en concerten bezoeken (tot en met een popconcert in een stadion). De gemeenschappelijke ervaring iets bijzonders mee te maken zorgt er voor dat de dagelijkse werkelijkheid even naar de achtergrond verdwijnt.

Woorden worden waardevol in een ontmoeting

> Een antwoord op de vraag naar zin van het bestaan ontstaat in communicatie.
>
> Karl Jaspers

De hiervoor genoemde Fowler deed onderzoek naar waarden die een mens in beweging zetten. Eén van de vragen die hij stelde was: 'Wat geeft zin en betekenis aan jouw leven?' Op grond van dit onderzoek concludeerde hij dat mensen denken en handelen vanuit een aantal waarden waarvan men niet kan zeggen waarom die wel en andere minder aanspreken.
Hij maakte met zijn onderzoek ook nog iets anders duidelijk. Mensen kunnen zoveel voor elkaar betekenen dat ze voor iemand een 'betekenisvolle ander' kunnen zijn. Bij het meest waardevolle in een leven hoort dat men mensen om zich heen heeft die 'betekenisvol' zijn en voor wie men dat zelf ook kan zijn.
Dit sluit aan op de gedachte van de filosoof-theoloog-pedagoog Buber dat religie en ontmoeting onafscheidelijk bij elkaar horen. Want, zegt hij, wanneer er tussen twee mensen sprake is van een *echte* ontmoeting dan

gebeurt er iets tussen hen. Dit 'gebeuren tussen hen' is bij Buber transcendent (religieus) van aard. Als illustratie bij zijn bedoeling geef ik een paar citaten:
'De fundamentele werkelijkheid der menselijke existentie is de mens-met-de-mens. Wat de mensenwereld als karakteristiek kenmerkt, is vóór alles, dat er tussen het ene wezen en het andere iets gebeurt, dat in de natuur nergens zijns gelijke heeft. De taal is voor dit gebeuren slechts teken en medium, al het geestelijke is door dit gebeuren verwekt. Het maakt de mens tot mens (..) om met dit andere wezen communicatie te hebben in een sfeer,(..) die boven de eigen sfeer van elk van beiden uitstijgt. Deze sfeer,(..) noem ik de sfeer van het Tussen.'
'De onvermijdelijke ontmoeting van de mens met zichzelf zal zich slechts als een ontmoeting van het individu met zijn medemens kunnen voltrekken,(..). Eerst wanneer de enkele mens de ander in al zijn anders-zijn erkent zoals hij zichzelf erkent, dus als mens, en van daaruit doorbreekt tot de ander, zal hij in een strikte ontmoeting, waarvan een veranderende kracht uitgaat, zijn eenzaamheid hebben doorbroken.'[43]

Met name wat Fowler schrijft over de 'betekenisvolle ander', sterkte mij in mijn gedachten over het begrip ontmoeting[44]. Als godsdienstpedagoog bevestigt hij wat Buber bedoelt. Hij bevestigt ook het model van ontmoeting zoals naar mijn mening in Psalm 121 wordt weergegeven. We vinden daar een gesprek tussen twee mensen. Het gaat over de vraag om hulp van één van de twee ('Ik sla mijn ogen op naar de bergen, van waar komt mijn hulp?') en de reactie van de metgezel (die begint met 'mijn hulp komt van de Heer die hemel en aarde gemaakt heeft', en eindigt met 'Hij houdt de wacht over je gaan en komen van nu tot in eeuwigheid'). Dit gesprek diende voor mij als voorbeeld van een ontmoeting: De één erkent dat hij bang is en dat zijn problemen zo groot zijn als bergen. De ander die daar op reageert, gaat er in mee, ontkent die problemen niet, doet geen poging ze op te lossen, hij wijst er alleen maar op dat tegenover het gevoel van onheil de trouw staat van Hem die 'hemel en aarde gemaakt heeft'. Dat wil zeggen dat goede machten tegenover kwade staan en dat de goede uiteindelijk zullen winnen. Vanwege je problemen vergeet je dit en daarom wijst deze man zijn vriend daar op.
Met name door dit bijbelgedeelte werd het begrip ontmoeting uitgangspunt en model voor mijn pedagogisch en didactisch handelen. Pedagogisch, want het zette me er toe aan me te verdiepen in het wezen van mijn leerlingen en studenten. In hun sterke en minder sterke eigenschappen en ook in hun idealen. In onze communicatie (en didactiek) deed ik niets anders dan pogen hen te begeleiden naar zelfwording op twee manieren. Door hen te leren trouw te zijn aan zichzelf, aan hun eigenschappen en gevoelens en op dezelfde manier trouw te zijn aan de ander en dat dit met name betekent dat je je verdiept in de eigenheid van die ander en probeert hem/haar recht te doen.
De manier waarop de twee mensen van Psalm 121 met elkaar omgingen is voor mij een voorbeeld van een 'echte ontmoeting'. Zo'n ontmoeting gaat

uit boven ruimte en tijd en is in die zin religieus van aard. Dat zien we duidelijk aan de ontmoeting die verteld wordt in het verhaal van de Emmaüsgangers[45]. We lezen daar dat twee mannen teruggaan naar hun dorp Emmaüs, ze zijn druk in gesprek over de terechtstelling van Jezus. Zo maar ineens is Jezus bij hen maar ze herkenden hem niet. Die derde man vraagt hen waarover ze zo druk met elkaar praten en gaat daarna met hen in gesprek over hun vragen zoals 'hoe kon dit gebeuren' en 'hoe zal het nu verder gaan met ons'. Existentiële vragen, vragen uit angst. Zo krijgen ze het gevoel dat het niet vreemd is dat ze deze zorgen hebben. 'Die man' verheldert hun zorgen en wint daardoor het vertrouwen. Maar daar laat hij het niet bij, hij daagt hen ook uit om met andere ogen naar de feiten te kijken, hun vermogen tot verbeelding in verband met de trouw van Jhwh te gebruiken. En daarna komt het derde moment. Hij eet met hen en dit herinnert hen er aan dat Jezus heeft gezegd dat ze met elkaar moeten blijven eten en daarbij de betekenis van zijn dood moeten gedenken. Opeens weten ze dat bij dit gedenken hoort dat ze hun brood breken met en voor anderen, dat wil zeggen dat 'opstanding uit het dode' hun opdracht is. Op dat moment is Jezus niet meer bij hen maar dat is niet erg, ze zien alles in een ander perspectief, de feiten hoeven niet het laatste woord te hebben. Ook hier is weer sprake van het appèl op verbeeldingskracht.
Was het in werkelijkheid Jezus of kwamen ze in hun samen spreken en denken tot de ervaring alsof het was dat Jezus er bij was? Hoe dan ook gebeurde er iets tussen hen waardoor ze een andere kijk op de werkelijkheid kregen en – niet vermoeid meer – teruggingen naar hun vrienden in Jeruzalem.

De theologe De Vries combineert eveneens verbeelding met ontmoeting: 'Door de verbeelding komen we op het spoor van momenten dat het bestaande wordt opengebroken en er een glimp verschijnt van het ongedachte. Er gebeurt iets nieuws, er komt beweging in de zaak. Vastgelopen situaties en mensenlevens krijgen een nieuw perspectief, wanneer mensen de moed vinden zich een ander leven te verbeelden. Deze momenten hebben vaak te maken met het ontstaan van een dialoog, met het doorbreken van de eenzaamheid. De werkelijke aandacht van een ander mens, die luistert naar wat je te zeggen hebt, eerder dan je te overtuigen van zijn of haar boodschap, schept ruimte om anders te kijken naar je eigen situatie'.[46]

Met een bekend joodse verhaaltje over ontmoeting sluit ik dit hoofdstuk af: Een oude rabbi vroeg aan zijn leerlingen hoe je het moment kunt bepalen waarop de nacht ten einde is en de dag begint. 'Is het als je uit de verte een hond van een schaap kunt onderscheiden?' vroeg één van zijn leerlingen. 'Nee', zei de rabbi. 'Is het als je van verre een dadelboom van een vijgeboom kunt onderscheiden?' vroeg een ander. 'Nee', zei de rabbi. 'Maar wat dan?' vroegen de leerlingen. De rabbi zei: 'Het is als je in het gezicht van een mens kunt kijken en daarin je zuster of je broeder ziet'.